

Eşekleri Tanıyalım

Gelene krallığında, Marsyas adındaki, keçi ayaklı, sivri kulaklı, yarı insan yarı hayvan yaratıklardan Satiros pınar başında dolaşırken bir flüt bulur. Uzunca bir uğraştan sonra bu müzik aletini çalmayı öğrenir; hem de mükemmel biçimde. Ama bu olağanüstülüğün nedeni çok farklıdır... Marsyas'ın bulduğu flüt tanrıça Athena'nındır. Athena flüt çalarken, sudaki yansımalarından yüzünün çirkinleştiğini görmüş ve buna dayanamayıp flütünü kaldırıp atmıştır... Marsyas'ın yeteneğinin ünü kısa sürede duyulur; herkes onu dinlemek için Gelene'ye akın etmektedir... Bu ün, müziğe düşkünlüğüyle de bilinen Tanrı Apollon'un kulağına gider... Apollon da lir çalmakta çok ustadır; öyle ki kimse onunla yarışmaya cesaret edemez... Bir tanrıçaya ait olduğu için, çok güzel sesler çıkaran bu flütü kendi yeteneğiyle çalabildiğini sanan Marsyas, Apollon'u rakip görmeye başlar. Apollon da, Marsyas'ın müzikteki bu ününü kıskanmıştır; onu herkesin önünde, yenenin yenilene istediği cezayı verebileceği bir müzik yarışması yapmaya davet eder. Yarışma Tmolos Dağı'nın eteklerinde yapılır... Musa'lar ve Frigya kralı Midas yarışmada hakem olur. Apollon liriyle çok güzel şarkılar çalarak ortalığı inletir. Marsyas da flütüyle aynı başarıyı gösterir... Hakemler kararsız kalmıştır... Bu durumu Apollon giderir: Liriyle o denli güzel bir müzik ziyafeti verir ki, dağlar taşlar heyecandan titrer ve Marsyas, Apollon gibi asla çalamayacağını itiraf eder. Apollon, anlaşma gereği Marsyas'ı ölümle cezalandırır... Yarışma sırasında Marsyas'ın daha iyi çaldığını söyleyen Midas'a da ceza verir. Apollon'a göre, Midas'ın kulakları demek ki iyi işitmemektedir; ona sesleri daha iyi duyabilmesi için eşek kulaklarını uygun görür ve Midas'ın kulaklarını uzatarak eşek kulaklarına çevirir... Midas kulaklarından çok utanır; öyle ki yalnızca bu nedenden başına özel bir bere yaptırır... Fakat Midas'ın berberi, saç traşını yaparken kulaklarının uzunluğunu fark eder. Bu berberin ölümü demektir; ama Midas hiç kimseye anlatmama koşuluyla berberin yaşamını başışlar. Berber bu sırrı içinde saklamakta çok zorlanır. Birilerine söylemezse patlayacağını düşünür; ama söylediğinde de kral Midas onu öldürtebilecektir... Sonunda kendince bir çıkış yolu bulur: İssiz bir yerde bir çukur açar; çukura eğilerek usulca "Haberiniz var mı? Kral Midas eşek kulaklıdır" diye fısıldar... Bu sırrı çukurla paylaşmak bile onu çok rahatlatmıştır; ayrıca çukur kimseye bu sırrı söyleyemez de. Ama kazdığı çukurun yanındaki kamışları hiç hesaba katmamıştır. Kamışlar rüzgârla sallandıkları zaman "Midas'ın kulakları eşek kulakları, Midas'ın kulakları eşek kulakları" diye sırrı her tarafa yayar.

EŞEKLER, insanlarca hep küçümsenmiş, utanç kaynağı olarak görülmuş, hatta birilerini aşağılamak için sözcüklere sıfat olmuş hayvanlardan. Öyle ki efsanelere bile konu olduğu üzere, bir krala verilebilecek ölümden de beter bir ceza, eşeğe benzetmek. Ama bu bazı insanların ikiyüzlülüğünden olsa gerek, bir yandan aşağıladığı eşeği, diğer yandan son demine kadar kullanmış, ondan sonuna kadar yarar sağlamış ve işi bittiğinde kaldırıp bir kenara atmış, unutmuştur. Yabani eşeklerin yaşam alanları, Atlas Okyanusu'nun kıyılarından Amur'a, Ural dağlarından Afrika'ya kadar uzanırken, Avrupa'da yaşayan türleri bundan 7000 yıl önce tükenir. Sürüler halinde gezen eşekler ancak birkaç yüzyıl önce Afrika ve Asya'da tekrar ortaya çıkarlar.

Şimdi, ne yazık ki ancak uygarlıktan uzak bölgelerde soylarını devam ettirebiliyorlar. Soyları tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olduğu için, Somali'de koruma altına alınan eşekler, soylarını eşekçe sürdürebilmek için

uygarlıktan uzaklaşmayı yeğlemekte. Bu yazı, doğadaki zincirin bir halkası olan eşeklere özür borcumuzu karşılamaz; ama yine de eşeklerin hiç hak etmediği kötü ünlerini biraz olsun giderebilir.

Eşekler Kimlerden?

Hayvanbilimde, eşekler atlarla birlikte *Hippomorpha* alttakımındaki *Equidae* ailesinde gösteriliyorlar. Bu alttakım da toynaklılar takımına bağlı. Toynak, sözcük anlamı olarak tek tırnaklı hayvanların tırnağına verilen ad. Halk arasında duynak olarak da söyleniyor. Böylesi özel bir ada sahip olmalarının nedeni de toynaklıların tırnak ucunda yürümelerinden kaynaklanıyor. Çünkü onların en gelişmiş parmakları ortaparmakları ve ortaparmaktaki tırnak da tipik bir yapıya sahip.

Bacaklarsa saatte 70 kilometre hızla koşabilecek biçimde tasarlanmıştır. Toynak, altındaki etli kısım tarafından sürekli yenilenir. İkinci ve üçüncü parmaklar bir kalıntı halindedir. Önkol kemiği ve baldır kemiği

tam oluşmamış ya da körelmiştir de diyebiliriz. Dirsek kemiği uzamış ve kaval kemiğiyle bir noktada kaynaşmıştır. İşte bu yapı eşeklerin hızlı koşabilmelerini sağlamaktadır.

Eşekler, tepeden tırnağa dahil olduğu ailenin tüm özelliklerini taşıyan hayvanlardır. "Tepeden tırnağa" dedik; ama söze ilk tırnaktan başladık; şimdi biraz daha tepelere çıkıp eşeklerin gözlerinden söz edelim. Dünyanın en güzel gözlerine sahiptir eşekler; ama gözler, biçimin ve alımlılığın ötesinde özellikler de taşır. Örneğin ışık şiddetinin derecesini ayırmaya ve hareketleri izlemeye uyum sağlamıştır eşek gözleri. Gözlerde bulunan ve "*Tapetum Lucidum*" denen yapı, gözün arka kısmına düşen ışığı tekrar retina'ya yansıtır. Yansıtmaya, *Tapetum* hücrelerine yığılmış olan guanin kristalleri neden olur. Işığın ağtabakaya yansıtılması sırasında, bir kısmının mercekten tekrar geri dönmesi, geceleri ışık azalınca gözlerin parlamasına neden olur. Eşeklerin gözlerinde diğer omurgalılarından farklı bir uyum mekanizması vardır. Bu mekanizma sayesinde eşekler, tıpkı diğer takımdaşları gibi uzağa ve yakına uyum sağlarlar. Yani uzaklarda ya da yakınlarda neler olup bitiyor, net bir şekilde görür. Bu şu anlama da gelir: Eşekler çevrelerinde olup bitenden haberdardırlar.

Eşeklerin işitme ve koku alma duyuları da mükemmel denilebilecek yapıdadır. Görme, işitme ve koklamadaki bu olağanüstülük insanlarca yanlış algılanmış ve eşeklere inatçı yakıştırması yapılmıştır. Örneğin, bir eşek, yolda kendi halinde giderken aniden durur ve ne yapsanız, o istemediği sürece onu yoluna devam ettiremezsiniz. Bizler onun bu davranışını yanlış olarak inatçılık diye yorumlarız. Oysa eşek o sırada gözlerinden, kulaklarından ve burnundan aldığı uyarıları değerlendirmek ve yorumlamakla, yani düşünmekle meşguldür. Kim bilir? O uyarılar ona, olası bir tehlikenin işaretlerini vermiştir de, eşek "ne yapmalıyım da bu tehlikeyi atlatmalıyım" sorusunun yanıtını arıyordu. Yorumlanan tehlikeye karşı eşekler iki biçimde karar verirler: Ya tehlike önemsenmeyecek denli küçüktür ve dikkate alınmaz, ya da mücadeleye karar verilir. Savunma

mekanizması olarak ısırma ve tekme atma kullanılır.

Beslenmelerinde ve kendilerini korumada kullandıkları dişleri 42 tane dir. Bu dişlerden kesiciler, keski biçimindedir; yüksek taçlı, kökleri açık, farklı mine kıvrımları vardır. Sürekli büyüme yeteneğindedir. Evrimsel anlamda bu durum şöyle yorumlanır: “Orta Miosen’e kadar azı dişlerinin taç kısımları çok kısa olan *Equidae* örneklerinde, bu devirden

sonra taç kısımları yükselmeye başlamıştır. Bu değişime bağlı olarak beslenmeleri de değişmiştir. İlk *Equidae* örnekleri yapraklarla beslenmelerine karşın, daha sonra ortaya çıkanlar otlarla beslenmeyi yeğler.” Köpek dişleri küçülmüş, dişilerdeyse tümüyle ortadan kalkmıştır. Azılar çoğunlukla dikdörtgen prizması biçimindedir. Aşınmalar nedeniyle gittikçe çene kemiğine doğru alçalır azı dişleri. Aşınan azı dişleri besinlerin öğütülme-

sinde güçlükler ortaya çıkarır. Ayrıca kırılma, örselenme ya da farklı nedenlerle azı dişlerinde boy farkı ortaya çıkmışsa bu durum da besinlerin öğütülmesinde güçlüklerle ve dolayısıyla beslenme bozukluklarına yol açar.

Dağlık, tepelik yerlerde ve kuru iklimlerde yaşamayı becerebilir, hatta yaşadıkları ortamların bu koşullarda olmasını arzu eder eşekler. Örneğin Afrika’daki yabani eşek türü, dünyanın en sıcak çöllerinden kuzeydoğu Etiyopya’daki Danakil’de, *Kiang* türü ise Tibet’in dondurucu yüksek tepelerinde görülür. Asya yaban eşeğinin alt türleri olarak bilinen *Kulan*, *Khur*, *Onager* ve *Dschiggetai* türleri de, Hindistan, İran ve Orta Asya’nın steplerinde yaşamaktadırlar. Tercih edilmelerinden de anlaşılacağı gibi çok dayanıklı hayvanlardır eşekler.

Toplu yaşamayı da severler. Örneğin, evcil eşeklerin atası olan Afrika eşeğinin (*Equus africanus*) 10-15 bireyden oluşan gruplar halinde yaşadığını ve grubun önderliğini de en yaşlı eşeğin üstlendiğini bilmekteyiz.

Eşeklerin nasıl ürediklerine gelince: Elbette dişi ve erkek, eşeklerin dünyasında da üremeden sorumludurlar. Ama bir de eşekler, atlarla çiftleştirilerek kendilerinden daha dirençli ve güçlü, katır dediğimiz hayvanların üretiminde kullanılırlar. Aslına baktığımızda, erkek eşeğin dişi ağırla çiftleşmesi sonucunda doğan katır, bütünüyle insan zekâsının ürünüdür. Yani doğal ortamda hiçbir eşek, hiçbir atla çiftleşmek gibi garip bir isteğe sahip değildir. Eşek ve at çiftleşmesinden elde edilen bir diğer hayvan da bardodur. Bardo, erkek atlarla dişi eşeklerin çiftleştirilmesi sonucu doğan hayvana verilen addır. Bir de, eşeklerin dünyasında da eşcinsellik sözkonusudur. Tıpkı boğa, inek, kedi, keçi, domuz, antilop, fil, maymun, tavşan, aslan, fare ve insanlarda olduğu gibi eşeklerde de eşcinsellik gözlenmiştir

Afrika eşeklerinin gebelik süreleri 12 aydır ve bu süre sonunda bir yavru doğururlar. Asya eşeği ise 9-12 aylık bir gebelik süresi geçirir. O da tek yavru doğurur. Yeni doğan eşek yavruları, bir saat sonra kendilerini toparlar, ayağa kalkar ve annelerinin

peşi sıra yürümeye başlarlar. Afrika eşekleri yavrularını 4 ay emzirirken, Asya eşekleri 9-12 ay süreyle emziri-
 lir. Yani eşek yavrusu annesinin sütüne bir türlü doyamaz. Ama haklı gerekçeleri de yok değildir. Tıbbın babası Hipokrat bile eşek sütünü çok sağlıklı bulmuş ve içimini teşvik etmiştir. Yunanlılar gibi Romalılar da eşek sütüne çok önem vermişlerdir. Neron'un üçüncü karısının 500 eşeğinin olduğu ve eşeklerinden sağdığı sütle güzellik banyosu yaptığı bilinmektedir. Üçüncü eş, bu sayede cildinin beyazlaşıp durulaşacağına inanmış. Bu örneklerden hareketle neden sorusunu sorduğumuzda, eşek sütüyle insan sütünün bileşimlerinin birbirine çok benzediğini öğreniyoruz. İnek sütüyle kıyaslandığında da şeker ve protein oranının eşek sütünde daha fazla olduğunu görüyoruz.

Tekrar yavrulara dönelim: Afrika eşeklerinin sıpaları 6 aylık oluncaya kadar su içmez. Onların susuzluğa bebeliklerinden beri gösterdikleri bu dayanıklılıktan olsa gerek, yetişkin eşekler de susuzluğa çok dayanıklıdır. 2-3 gün susuz kalabilirler. Aynı biçimde açlığa da çok dayanıklıdır eşekler. Çok az yiyeceklerle günlerce yaşayabilirler.

Afrika eşeklerinin yavruları iki yaşlarında erginleşirler. Asya yaban eşeklerindeyse dişiler 3, erkekler 4 yaşında eşeyssel olgunluğa erişirler. Olgunlaşma sürelerinin uzunluğunu ve bir defada tek yavrunun dünyaya gelmesini göz önüne aldığımızda, eşeklerin soyları ne derece garantide sorusunu ister istemez soruyoruz. Yanıt olarak ne yazık ki, her iki türün de soyunun tükenme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu görüyoruz.

Yabanlıktan Uygar Yaşama Geçiş!

Eşeklerin, daha doğru bir deyişle Afrika eşeklerinin, 4. yüzyılın başlarında, Mısır'da ev hayvanı olarak yetiştirildikleri biliniyor. Bu konuda şu açıklama oldukça akla yakın ve kabul de görüyor: Yetişkin yabani eşeklerin saatte 70 kilometre hızla koştuğu göz önüne alındığında, bu eşekleri yakalayıp, sonra da evcilleştirmek o zamanın koşullarında çok zor olsa gerek.

Bu nedenle, annesi avda öldürülmüş sıpalar evcilleştirilmiş olmalı. Böyle ya da bir başka biçimde; ama sonuçta Afrika eşeği evcilleştiriliyor ve evcil eşek dediğimiz *Equus africanus asi-nus* elde ediliyor.

Peki Avrupa'ya eşek nasıl geldi? Nil Vadisi'nde evcilleştirilen eşeğin, Arabistan, Kuzey ve Güney Afrika'ya yayılıp, Avrupa'ya MÖ 2000 yılında, olasılıkla Anadolu'dan götürüldüğü söyleniyor. Bazı kaynaklara göre de İÖ 800 yıllarından beri eşek, Avrupa'da tanınıp biliniyor; ama pek rağbet görmüyor. Aristo zamanında, İÖ 300'lerde ev ve tarla işlerinde kullanılıyor.

Eşekle tanışan insan, ondan nasıl yararlanabileceğini kısa zamanda keşfetmiş. En eski göçebelerden başlayarak günümüz için de şunu söyleyebiliyoruz: Evcil eşek, insanlarca birincil olarak taşıma, özellikle de yük taşımada aracı olarak kullanılıyor. Hatta eşekten önce bu işi sığırlar üstlenirken, yani sığırlar etinden yararlanmanın yanı sıra taşımacılıkta da kullanılırken, eşeğin keşfiyle (!) sığırlar bir anlamda yüklerinden kurtuluyorlar. Görevlerinin yük taşıma kısmını eşeklere devrediyorlar. Eşek, develerin de yaşamına büyük kolaylıklar getirmiş bir hayvan. Grup halinde yaşadıkları gibi tek başlarına da

rahatlıkla idare edilebilir olduklarından ve eşekleri idare ederken birbirine bağlamaya gerek olmadığından İÖ 1500 yıllarında develerle yapılan yük taşımacılığı, eşeklere de yaptırılıyor. Ama eşekten yararlanma, taşımacılıkla sınırlı kalmıyor. Başlangıçta taşıma amaçlı kullanılan eşeğin bir süre sonra pek çok işte kullanıldığını görüyoruz.

Küçük tarlaların başta gelen iş hayvanı olmasının yanı sıra su çekmişler, değirmen döndürmüşler ki bunun için saatlerce dönüp durmuşlar, toprak sürmüşler, postacılık yapmışlar, orduda bile kullanılmışlar.

Eşek, bazı kültürlerde simge olarak da yer almış. Örneğin, Eski Yunan'da cinsellik açısından günahkâr sayılan eşek, cinselliğin simgesi olarak Pan'ın yanında yerini alıyor.

Almanya'da İS 200 yılından kalma bir mağarada, eşek kemikleri ve Heidelberg'deki kazılarda eşek iskeletleri bulundu. Bulunan bu eşeklerin ağızlarında madeni paralar ve madalyalar vardı. Bu durum şöyle yorumlanmakta: Ölümler öteki dünyaya gittiklerinde ırmaktan geçerken, yol paralarını bu eşeklerin ağızlarındaki paralarla karşılıyorlarmış. *O Keller*'in, 1909'da yazdığı, *Eski Dünya'da Hayvanlar* adlı kitabındaysa eşek şöyle betimleniyor: Nesnellik, hızlılık, bereket = eşek.

Gerçekten de eşeklerin ve katırların insanların yaşamında anlamlı yerleri oldu. İtalya'nın iç bölgelerinde, tüm ticari etkinliklerde, eşekten yararlanıldı. Tıpkı Yunanistan'da olduğu gibi iyi eşekler iyi para kaynağı sayıldı. Hatta, eşeklerin bakıldığı özel yerler yapılıp, eşek eğiticileri de, eşekler sayesinde iyi para kazandılar.

İyi bir eşeğe sahip olmak için, öncelikle beslenmelerine yeterince özen göstermek gerekir. Dişi eşek, ağır işlerde çalıştırılmaz; çünkü o dünyaya değerli yavrular getirecektir. Bu konuda bazı ülkelerde, oldukça özenli davranıldı. Örneğin, özen gösterdikleri eşeklerine, kızılca buğday ve arpa yedirdiler. Dişi eşeklerini,

tıpkı atları gibi özel otlaklarda tuttular. Kış geldiğinde de hem erkek hem de dişi eşeklerini ahırlarda tuttular,

iyi besleyip özen gösterdiler. Böylece eşeklerinden iyi gelirler elde ettiler.

Değirmende kullanılan eşeklerin de farklı özellikleri vardı. Örneğin değirmeni döndüren bir eşek, en fazla 80-110 cm yüksekliğinde olmalı. Bedenin büyüklüğü önemlidir; çünkü değirmen küçük olduğundan eşek de değirmenle orantılı bir büyüklükte olmalı. Birçok kaynaktan öğrendiğimize göre, geçmişte, değirmen sahibiyle eşekleri aynı evde kalmanın ötesinde, aynı odada, birlikte kalırlardı. Bu eşeğe verilen önemden çok ekonomik kaygılardan olsa gerek.

İlk başlarda, Ortaçağ Avrupasının bazı bölgelerinde, İspanya, İtalya, Fransa'da daha büyük, daha nitelikli eşek ırkları üretildi. Bu eşekler en çok katır üreticilerinin işine yaradı. Çünkü, bunlardan çok daha nitelikli katırlar elde edebiliyorlardı.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, Orta Avrupa'da eşek bakımı gerilemeye başladı. Ta ki Milat'a kadar. Sonra eşekler tekrar gündeme geldi. Sayıları hızla artmaya başladı. Bu konuda en çok pay sahibi de keşişler oldu. Keşişler İtal-

ya'dan Orta Avrupa'ya eşekleriyle geldiler.

Zaman geçtikçe eşeklere, katırlara olan gereksinme azalmaya başladı. 19. yüzyıldan itibaren artık caddeler, caddelerde yol alan arabalar vardı. Yüklerin ve yolcuların taşınması artık farklı bir biçimde, hem hızlı hem de kolay yoldan yapılıyordu. Bu nedenle Orta ve Kuzey Avrupa'da yük eşeklerinin değeri kalmadı. Güney Avrupa'daysa eşek yerini bir süre daha koruyabildi. Ama Güney Avrupa'da hiçbir zaman eşeklere

özen göstermediler. Onlara çok kötü bakıyor, küçük yaşlardan başlayarak ağır işlerde çalıştırıyor ve yanlış eğitim veriyorlardı. Böylece eşeğin pek çok özelliği geri planda kalmaya başladı: Ortada küçük, gösterişsiz, isteksiz eşekler dolaşır olmuştu. Belki de bu nedenle bu bölgedeki insanlar, eşekten daha büyük ve daha ağır olan katırları yeğlemeye başladılar. Ordu- lar bile katırları kullandılar.

16. yüzyılda Fransız bir yazar "Eşek nasıl olmalı?" sorusuna yanıt verdi. Yazara göre, nitelikli bir eşekte olması gereken özellikler şunlardı: "Eşek büyük olmalı; ama bacaklarının üstünde sağlam durmalı. Sırtı sert olmalı, kalçası da yuvarlak. Yumuşak ve parlak tüyleri siyah ve grinin tonlarını veren buklelere sahip olmalı." Yazarın bu tanımı eşeklerin de rüyasıydı; ama onlar ne kadar çaba gösterdilerse de hak ettikleri düzeye bir türlü erişemediler. İnsanları ve yüklerini taşıdılar, dişi eşekler basit bir eğitimle koyunlara bekçilik ettiler, çift sürdüler, değirmen döndürdüler, araba çektiler, postacılık yaptılar, orduya bile hizmet ettiler; ama tüm bunlara karşın birçok ülkede hâlâ iyi anılmıyorlar. Bunun nedeni şu olsa gerek: Gerçekte eşekler akıllı ve duygulu hayvanlar; ama bu özellikleri insanlar hep yanlış kullanmışlar, onu anlayamamışlar. Geç de olsa onları anlayıp, saygıyla yaklaşırsak, bu çok çalışkan ve dost canlısı hayvanlar yaşantımıza yeniden ve daha az onur kırıcı işlevlerle girebilirler. Tıpkı Nasrettin Hoca'nın eşeğiyle bütünleşmesi gibi.

Gülğün Akbaba